

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETINING
PEDAGOGIKA INSTITUTI**

Sh.Sh.Xidoyatov, M.J.Abdullayev

SHAXMAT VA UNI O‘QITISH METODIKASI

*Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan oliy o‘quv
yurtlarining 60112200-jismoniy madaniyat bakalavriyat ta‘lim
yo‘nalishi talabalari uchun elektron o‘quv qo‘llanma
sifatida tavsiya etilgan*

**“KAMOLOT” nashriyoti
Buxoro -2022**

UDK: 685.841

BBK: 75.581

Sh.Sh.Xidoyatov, M.J.Abdullayev. Shaxmat va uni o‘qitish metodikasi: elektron o‘quv qo‘llanma\ Buxoro: “BUXORO DETERMINANT” MCHning Kamolot nashriyoti, 2022. 140-b.

Ushbu elektron o‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy o‘quv yurtlarining 60112200 jismoniy madaniyat ta’lim yo‘nalishi, sport maktablari, kasb-hunar kollej murabbiy va talabalari hamda shaxmat ishqibozlariga mo‘ljallangan. Darslik shaxmat o‘yinining tarixi, rivojlanish bosqichlari, o‘tkazilgan jahon chempionatlari hamda O‘zbekistondan yetishib chiqqan mashhur shaxmatchilar, shaxmat o‘yinining qoidalari, shaxmat atamalari (terminlari), kombinasiyalar, masala va etyudlar, bolalar uchun ko‘rgazmali qiziqarli testlar hamda glossariydan tashkil topgan.

Taqrizchilar:

BuxDU professori, p.f.d.(DSc), **B.B. Ma’murov**

BuxDUPI dotsenti p.f.f.d.(PhD), **A.A. Ikromov**

ISBN: 978-9943-8582-3-6

Ushbu elektron o‘quv qo‘llanma oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2022 yil “19” iyuldagi “233”-sonli buyrug‘iga asosan nashr etishga ruxsat berildi.

© “KAMOLOT” nashriyoti

© Sh.Sh.Xidoyatov

© M.J.Abdullayev

KIRISH

Shaxmat - bolaning mantiqiy, mustaqil va tizimli fikrlashini rivojlantirishga yordam beradigan pedagogik vositalardan biri deb hisoblasak mubolag'a bo'lmaydi. Ko'plab psixolog va pedagog olimlarning fikriga ko'ra, shaxmat bolaning shaxsiy rivojlanishiga xam ta'sir ko'rsatadi. Ko'pgina ilg'or mamlakatlarda shaxmat o'yini maktab ta'limining boshlang'ich bosqichiga kiritilgan va o'quvchilarning ijodiy rivojlanishi uchun eng faol vositalardan biri sifatida qo'llanib kelmoqda. Ta'kidlash mumkinki, shaxmat bilan shug'ulanish natijalari boshqa o'quv fanlarini o'zlashtirishda xam ijobiy ta'sir ko'rsatishi ko'plab vatanimiz va xorijiy olimlarning tadqiqot ishlarida keltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 9- avgustdagi «O'zbekiston Respublikasida shaxmatni rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-3906-son va 2021 yil 14 yanvardagi "Shaxmatni yanada rivojlantirish va ommaviylashtirish hamda shaxmatchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4954-son Qarorlarida «...umumiy o'rta ta'lim maktablari shaxmatga o'qitishni bosqichma-bosqich qamrab olish, yuqori malakali murabbiy kadrlarni tayyorlash, shaxmat klublari va umumiy o'rta ta'lim maktablari shaxmat sinflarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash», "...tegishli 1000 ta umumiy o'rta ta'lim maktabida 2, 3 va 4-sinf o'quvchilarini "Jismoniy tarbiya" fani doirasida 18 soatlik reja asosida shaxmatga o'qitish yo'lga qo'yiladi hamda ularga metodik yordam"¹ ko'rsatilishi nazarda tutilgan.

Mazkur qarorlarni samarali amalga oshirishda "Shaxmat" fanining zamonaviy o'quv-metodik ta'minotini shakllantirish va maktablarga tadbiiq etish muhim va birinchilar qatorida bajariladigan vazifalardan biridir.

Yoshlarda shaxmatni o'rgatish va samarali natijalarga erishishda, bolaning shaxmatga bo'lgan qiziqishi, intellektual qobiliyatini hisobga

---

¹O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 9 avgustdagi «O'zbekiston Respublikasida shaxmatni rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-3906-son qarori. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 14 yanvardagi «Shaxmatni yanada rivojlantirish va ommaviylashtirish hamda shaxmatchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida »gi PQ-4954-son qarori

olish zarurdir. Bolalarning intellektual qobiliyatlarini baholashga doir psixologik testlar psixologiya amaliyotida mavjud bo'lib ularni shaxmatni o'rgatish qobiliyatini aniqlashda qo'lash mumkin. Lekin bizning nazarimizda bu testlar keng qamrovli emas va aniq natijalarni bermaydi. Buning uchun keng qamrovli test majmullarni yaratish maqsadga muvofiqdir. Albatta shaxmatni o'rgatish qobiliyatini aniqlashning keng qamrovli usuli bolalarning shaxmatni o'rganish qobiliyatini aniqlash bilan birga, bolalarning rivojlanishidagi muayyan aqliy, psixologik va fiziologik qiyinchiliklarni aniqlash imkonini beradi. Bu esa, o'z navbatida, bu o'zgarishlarni o'z vaqtida tuzatishga ko'maklashadi, natijada bolaning umumiy rivojlanishi va boshqa o'quv fanlarni o'zlashtirishi uchun samarali bo'lishi mumkin.

Bugungi kungacha shaxmatni o'rgatish va o'rgatish metodikasini takomillashtirish bo'yicha juda ko'plab yetakchi olimlar faoliyat yuritishgan hamda o'quv adabiyotlarni yaratishgan. Ulardan A. Karpov, Y.Averbax, M.Beylin, B.Turov, M.Primqulov, M.Xaylayev, M.Muhiddinov, R.Qosimjonov, N. Norboyev va boshqalar shular jumlasidandir.

Ushbu olimlar tomonidan yaratilgan darsliklarda ularni mazmun mohiyati juda chiroyli qilib ishlangan bo'lsada yildan-yilga o'rgatish metodikalari, musobaqa qonun qoidalari o'zgarib bormoqda. Bu esa yangi adabiyotlarni yaratish ehtiyojini keltirib chiqaradi. Ushbu yaratilgan o'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlarining 60112200 jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi, sport maktablari, kasb-hunar kollej murabbiy va talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib o'quv qo'llanmada shaxmat o'yinining tarixi, rivojlanish bosqichlari, o'tkazilgan jahon chempionatlari hamda O'zbekistondan yetishib chiqqan mashhur shaxmatchilar, shaxmat o'yinining qoidalari, shaxmat atamalari (terminlari), kombinasi-yalar, masala va etyudlar, bolalar uchun ko'rgazmali qiziqarli testlar hamda glossariy keltirilgan.

I Bob. SHAXMATNING KELIB CHIQISHI VA PAYDO BO‘LISH TARIXI

Shaxmat uzoq tarixga ega qadimiy intellektual o‘yin. Hozirgi kunda u eng keng tarqalgan stol o‘yinlaridan biridir. Sport, fan va san'at elementlarini birlashtiradi. Bu tarbiyaviy ahamiyatga ega: u shaxsni shakllantirishga hissa qo‘shadi, mantiqiy fikrlashni va o‘z harakatlaringizni rejalashtirishni o‘rgatadi, diqqatni jamlashni va qat'iyatni rivojlantiradi. Shaxmat o‘ynashda inson shaxsiyatining ko‘plab xususiyatlari namoyon bo‘ladi, shuning uchun ular ba'zan psixologiya va pedagogikada ilmiy tadqiqotlar uchun namuna sifatida ishlatiladi. Ular, shuningdek, sanab o‘tish deb ataladigan turdagi muammolarni hal qilishda, yechimning mumkin bo‘lgan elementlaridan eng yaxshisini tanlash kerak bo‘lganda, kompyuterlarning imkoniyatlarini aniqlash uchun ishlatilgan. V turli mamlakatlar bu o‘yinning o‘z nomi bor: Angliyada - shaxmat (shaxmat), Ispaniyada - ahedres (el axedres), Germaniyada - shah (Schach), Frantsiyada – echeklar(echeks)

1.1. Hind kelibllari

Shaxmatning yaratilishini ma'lum bir braxmanga bog‘laydigan qadimiy afsona bor. O‘z ixtirosi uchun u Rajadan arzimasdek ko‘rinadigan mukofot so‘radi: birinchi katakka bitta dona, ikkinchisiga ikkita, uchinchisiga to‘rtta don qo‘yilsa, shaxmat taxtasida shuncha bug‘doy donasi bo‘ladi. Butun sayyorada bunday don miqdori yo‘qligi ma'lum bo‘ldi (u $264 - 1 \approx 1,845 \times 10^{19}$ donaga teng, bu 180 km^3 hajmdagi omborni to‘ldirish uchun etarli). Shunday bo‘ldi yoki to‘liq emas, aytish qiyin, ammo, qandaydir tarzda, shaxmatning vatani Hindistondir.

6-asrning boshlarida Hindistonning shimoli-g‘arbiy qismida bizga ma'lum bo‘lgan shaxmatga o‘xshash birinchi o‘yin -